

Анатоль Гіруцкі

«ГЭЙ ТЫ, ЗВОН ВЯЛКІ, СЛОВА...»

Лёс роднай мовы
ў мастацкім успрыманні беларускіх паэтаў
XIX – пачатку XX стагоддзя

Асаблівасці адлюстравання лёсу беларускай мовы паэтамі Беларусі XIX – пачатку XX ст. у мастацкіх творах вызначаліся перш за ўсё спецыфікай моўнай сітуацыі ў краіне і месцам ў гэтай сітуацыі мовы карэннага насельніцтва – беларускай. Тагачасная моўная сітуацыя агульнавядомая. XVIII – першая палова XIX ст. былі перыядам заняпаду беларускай пісьменнасці і кніжнай літаратурнай мовы. Таму мастацкая свядомасць беларускага народа ў гэты час выяўлялася пераважна ў фальклоры. Новы імпульс стварэнню беларускай літаратуры і беларускай літаратурнай мовы быў дадзены ў другой палове XIX – пачатку XX ст. хоць адсутнасць уласнай дзяржаўнасці, паўкаланіяльнае становішча Беларусі ў складзе Расейскай імперыі, забарона беларускага друкаванага слова і не спрыялі гэтаму. Беларуская мова фактычна функцыянавала ў умовах афіцыйнага руска-польскага двухмоўя.

Адносіны беларускіх мастакоў слова да роднай мовы, яе лёсу набываюць паэтычнае ўвасабленне. Тэмы гэтага ўвасаблення разнастайныя. Паэтаў хвалююць пагардлівае стаўленне эліты да беларускай мовы, яе цяжкі стан, вузкае кола грамадскіх функцый. Эпітэты *мужыцкая, сялянская, вясковая* і нават *убогая* як адлюстраванне грамадскіх функцый беларускай мовы даволі ўстойлівыя ў нашай паэзіі адзначанага перыяду, напрыклад: *Не будуць жа знаўцы французскае мовы / Мужыцкай гаворкай засмечваць галовы: / "Сялянскія словы, фі, як непрыгожа, / Абразы салонаў, нам гэта нягожа!.."* (В. Дунін-Марцінкевіч). *Хто нашай мужыцкай мовы / Не брыдзіцца, так, як людзі, / Нямец будзе здаровы / І вяселле мае ў грудзі* (В. Каратынскі). *А што было ў кахалня іхняга аснове / Раскажа вам дудар на іх сялянскай мове* (В. Дунін-Марцінкевіч). *Знаём з расійскай, з польскай мовай; / Сваёй з гасьцімі ані мру-мру, / Хаця не зрокся і "вясковай" — / "Па-просту" з "простым" гавару* (Я. Купала). *Песні пачаў пець той мовай убогай, / Якой пагарджаюць горка, нядбала, / Пэўна і песняў счураюцца многа, / От, ведама, здумаў Янка Купала* (Я. Купала).

На першы план у паэзіі гэтага часу выступае тэма паэта і мовы, якую сфармуляваў яшчэ Сімяон Полацкі. Ён актыўна карыстаўся ў пачатку свайго творчага шляху беларускай мовай: *Писах в началъ по языку тому, / Иже свойственный бѣ моему дому*. Карыстанне роднай мовай — адзін з творчых прынцыпаў В. Дуніна-Марцінкевіча, нягледзечы на тое, што мова гэта *мужыцкая, сялянская, халопская*: *Для вас, панове, шкода халопскай мне мовы.. / Як раіць пясняр Сыракомля, пішу я / Цяпер, як заўсёды, на мове*

мужычай... Хай той жыве, хто піша на сялянскай мове.

Устойлівым матывам паэзіі з'яўляецца не толькі асуджэнне эліты, кіруючых колаў за пагардлівыя адносіны да беларускай мовы, але і падкрэсліванне таго факта, што беларуская мова — гэта духоўны скарб продкаў, старажытная мова, што вернасць роднаму слову — гэта вернасць свайму роду, свайму краю. Усё багацце асацыяцый паэты ўвасабляюць у эпітэце *родная*: *Калі магутнага паэта з Чарналясу / Грымела лютня, дык не толькі што шляхцянка, / А нават дочка гетмана ці кашталянка / Не пагарджалі сваёй роднай мовай* (В. Дунін-Марцінкевіч). *Дзякуй табе, браце, і за тые словы, / Што ўспомнілі звукі нашай роднай мовы* (А. Гурыновіч). *Мову родную хто / Пазабыў, асмяяў, / Загубіў за нішто, — / Каб ён свету не знаў!* (Г. Леўчык). *Маю родну мову, край — / Кажуць мне так людзі, — / Толькі выпрастайся, знай, / А твой верх тут будзе!* (Я. Купала).

Нярэдка гэтыя ж ідэі, думкі абыгрываюцца ў спалучэннях мова продкаў, мова бацькоў ці мая мова: *Дом маленькі ды чысты і поўны спакою, / Мову ўчуеш там, продкі казалі якою* (В. Дунін-Марцінкевіч). *Герой бальных танцаў і чаркі звінчастай, / Нібыта індык, вельваляецца часта. / Аб мове бацькоў ён пачаў забывацца: / Баіцца, што будуць ў салонах смяцца* (В. Дунін-Марцінкевіч). *Ой нашто ж мне даць тая мая мова, / Як не ўмею сказаць тое слова, / Каб яго пачулі, каб яго пазналі, / Каб яго, то слова, ды праўдай назвалі...* (Ф. Багушэвіч).

Пачатак ХХ стагоддзя характарызуецца ўздымам беларускага нацыянальнага руху, развіццём нацыянальнай самасвядомасці, пашырэннем беларускага кнігадрукавання, усведамленнем дзеячамі беларускага адраджэння неабходнасці ўдасканалення беларускай літаратурнай мовы як галоўнага сродка нацыянальнай культуры. У беларускіх паэтаў знаходзяць сваё развіццё тэмы, ідэі вобразы папярэдніх аўтараў, адбываецца далейшае асэнсаванне лёсу беларускай мовы ў новых гістарычных умовах. Узнікаюць новыя асацыятыўна-вербальныя рады: *мова — слова — душа — дух — свабода. Усё асцей гучыць надзея на адраджэнне роднай мовы: Нічога не хочу... Нічога, нічога — / Ні грошай, ні славы, ні шчасця сляпога... / А толькі ўсё жду я, каб родная мова / Хутчэй дачакала свабоднага слова!* (Г. Леўчык). *Свабоднае слова, ты, роднае слова! / Зайграй ты смялей, весялей!* (Я. Купала). *Хай святло навукі яснай / Заблішчыць, як сонца ўсход, / Няхай родным словам шчасна / Загаворыць наш народ* (Я. Колас). *Дзякуй тым, хто нашу мову / Родную ўскрашае; / Хто цямоты ў родным слову / Нашы распрашае* (Я. Купала). *Магутнае слова, ты, роднае слова! / Са мной ты на яве і ў сне; / Душу мне затрэсла пагудкаю новай, / Ты песень наўчыла мяне* (Я. Купала). *Гэй ты, маці, родна мова, / Гэй ты, звон вялікі, слова, / Звон магучы, / Звон бліскучы, / З срэбра літы, / З злата збіты, / Загрымі ты, / Загрымі!* (А. Гарун).

Родная мова — гэта тая крыніца, з якой чалавек набірае духоўную сілу з самага дзяцінства. Яна аддае яму неацэнныя духоўныя багацці праз

калыханкі, народныя казкі і песні, праз усё тое, што стварае першаснае моўнае асяроддзе. Таму няцяжка зразумець глыбокую павагу да яе, закаханасць паэтаў у родную мову, яе параўнанне з *песняй*: *Гэй, родныя песні! Вы ў суме і ў горы, / Ці ночка пануе, ці сівер дзьме зімны, - / Для роднай зямелькі вы – светлыя зоры, / Для роднага краю вы – райскія гімны! ... / На рукі людскія наложыць аковы, / Край стопчуць, заграбяць чужыя народы, - / У песнях жа родны край край, родныя словы / Жылі, і жывуць, і жыць будуць заўсёды* (Я. Купала). *Усёе спаганяць людзі, покі ноч шалее, / Вырвуць веру ў ішчасце, веру і надзею, / Ды таго не вырвуць, што **напела** маці / Ночкай над калыскай роднаму дзіцяці* (Я. Купала).

За кароткі нашаніўскі перыяд адбываецца пашырэнне сацыяльных функцый беларускай літаратурнай мовы, папаўненне яе слоўнікавага складу, але яна яшчэ не зрабілася здабыткам усёй нацыі. Адзін з удзельнікаў беларускага нацыянальнага руху пачатку ХХ ст. так характарызуе стан беларускай літаратурнай мовы той пары: “У беларуса ёсць народная і літаратурная мова. Першая багата напластаваннямі пераважна велікарускай (усход) і польскай (захад) моў. Другая, не ўтаю, з’явілася штучная і з цяжкасцю ўспрымаецца масамі, яна — прадукт над’ўняга паходжання, яна толькі нараджаецца, яе дзіцячыя сілы мы адчуваем на кожным слове, на кожным радку. Народная мова служыць адлюстраваннем народнага духу, яго натуральна-гістарычных дараванняў і багаццяў, але яна не дае філасофіі, навукі, мастацтва, тэхнічных ведаў, у якіх такую вялікую патрэбу мае нацыя. Літаратурная мова — слабая, яна не мае масавага чытача, і таксама яна не дае навукі і тэхнічных ведаў, таму што гэтым не займалася. Яе прыгожае пісьменства пакуль што змечана ў вершах, але яна не дала яшчэ выдатных літаратараў, гісторыкаў, рэманістаў, драматургаў, якія б зрабілі ўплыў на наступныя пакаленні і адлюстраваліся ў будучым развіцці беларускай культуры. Вось трагізм беларускай мовы”¹. Такі стан беларускай мовы ёміста ўвасабляе ў пятыячную форму Максім Багдановіч: *Народ, беларускі народ! / Ты — цёмны, слепы, быццам крот. / Табою ўсягды пагарджалі, / Цябе не пушчалі з ярма / І душу тваю абакралі, — / У ёй нават мовы няма.*

У перыяд нацыянальна-вызваленчага руху беларуская мастацкая літаратура і публіцыстыка зрабілі значны крок у сваім развіцці. Яны актыўна садзейнічалі абуджэнню нацыянальнай свядомасці беларусаў, адыгралі важную ролю ў фарміраванні беларускай нацыі і яе літаратурнай мовы. За перыяд з 1901 па 1917 год у Беларусі было надрукавана 245 кніг на беларускай мове, у той час як за ўсё XIX стагоддзе выйшла толькі 75 кніг. У 1906 годзе пачынае выходзіць першая легальная беларуская газета “Наша доля”, потым “Наша ніва”, у якой друкуюцца творы беларускай мастацкай літаратуры, навукова-папулярныя артыкулы, матэрыялы інфармацыйнага характару і інш. Значнасць гэтых падзей для развіцця беларускай мовы добра разумеюць геніі беларускай літаратуры Я. Купала і М. Багдановіч, што

¹ Канчар Е.С. Мыслі о белорусском языке // Дзянніца, 1918. № 39.

знаходзіць адлюстраванне ў іх паэтычных радках: *Гэй” ўсе разам без патолі,
/ Беларусы-дзеці! / Пашлём дзякуй “Нашай долі”, / Родненькай газеце (Я.
Купала). Віншую ад душы, панове, / З трохлеццем вашае дзіця – / Газету ў
беларускай мове (М. Багдановіч – “Нашай ніве”)*.

На жаль, час адраджэння быў кароткім. Ужо ў 1910 г. у вершы Я. Купалы
“Памяці Вінцука Марцінкевіча” гучаць трагічныя матывы: *З нас самых і з
гутаркі нашай / І свой, і чужынец стаў кпіці. / Ўсё роднае стала няродным, /
Прост хоць і на свеце не жыці.*

У гісторыі беларускай мовы сталася так, што і сёння актуальна гучаць
словы Я. Купалы:

Чаго вам хочацца, панове?
Які вас выклікаў прымус
Забіць трывогу аб той мове,
Якой азваўся беларус?

Чаму вам дзіка яго мова?
Паверце, вашай ён не ўкраў,
Сваё ён толькі ўспомніў слова,
З якім радзіўся, падростаў...

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ